

Paz - Het andere leven

‘Het andere leven of de andersheid van leven’

De denkwereld van de Mexicaan Octavio Paz (1914-1998), schrijver, dichter en diplomaat, heb ik leren kennen door zijn boek ‘De boog en de lier’ (1984), waarin hij schrijft over het gedicht, de poëtische openbaring, poëzie en geschiedenis. Zijn culturele bagage is enorm, niet alleen op het gebied van literatuur, maar ook op dat van politieke vraagstukken. Hij is ook een groot cultuurfilosoof, geworteld in Zuid-Amerikaanse wereld met een grote kennis van de West-Europese cultuur en filosofie. Ik heb weinig gedichten van hem gelezen, maar wel een aantal van zijn essays bestudeerd over literatuur, filosofie, politiek en geschiedenis. In zijn levensfilosofie gaat het bij Paz om het concrete leven, waarin leven en sterven met elkaar verbonden zijn. Hierin is geen ruimte voor een ander leven na dit leven, zoals veel godsdiensten en filosofieën propageren, wel voor de andersheid van dit leven.

Ik wil me eerst verdiepen in het wereldbeeld of de levensvisie van Octavio Paz om daarna in te gaan op de belangrijke rol die de taal, de verbeelding en de poëzie spelen in het ontdekken van de wereld, uitmondend in zijn pleidooi voor de andersheid van leven.

1. Het wereldbeeld van Octavio Paz

1.1. Leven en sterven

Voor Octavio Paz vormen leven en sterven een eenheid. Het zijn twee helften van één en dezelfde sfeer. Leven is sterven. De dood is inbegrepen in het leven. Ze is niet iets aparts. Ze is, op een onzegbare wijze, het leven.

‘Welnu, de dood staat niet buiten de mens, die is geen vreemd feit dat van buiten naar hem toekomt. Als men de dood beschouwt als een feit dat geen deel van onszelf vormt, dan is de stoïcijnse houding de enig mogelijke: zolang we leven, bestaat de dood niet voor ons; zodra hij bij ons binnendringt houden we op te bestaan: waarom hem dan vrezen en hem tot het centrum van ons denken te maken? Maar de dood is onscheidbaar van ons. Hij is niet buiten, hij is onszelf. Leven is sterven. En juist omdat de dood niet iets uiterlijks is, maar is inbegrepen in het leven, zodanig dat elk leven tegelijkertijd sterven is, daarom is hij niet iets negatiefs. De dood is geen gebrek van het menselijk leven; integendeel, hij maakt het volledig. Leven is verdergaan, vooruitgaan naar het onbekende en dit vooruitgaan is gaan naar de ontmoeting met onszelf. Daarom is leven een confrontatie met de dood. Niets is bevestigender dan deze confrontatie, dit voortdurend vanuit onszelf het vreemde tegemoet gaan. De dood is de leegte, de geopende ruimte, die de stap voorwaarts mogelijk maakt. Het leven komt neer op een weggeworpen worden naar het sterven, maar dit sterven wordt slechts vervuld in en door het leven. Als geboren worden sterven impliceert, omvat het sterven ook het geboren worden; als geboren worden doordrenkt is van negativiteit, verkrijgt het sterven een positieve kleuring omdat het geboren worden dat bepaalt. Men zegt dat we omringd zijn door de dood; kan men dan niet evenzeer zeggen dat we omringd zijn door het leven?.’ (Paz O. 1984, 160)

1.2. Geboorte

Geboorte is niet alleen een momentopname, maar een levenslang proces. We worden op een wereld geworpen die ons onbekend en vreemd is en die we nog helemaal moeten ontcijferen. Om dit fenomeen duidelijk te maken,

zoekt Paz aanknopingspunten in de theologische wereld van Friedrich Schleiermacher (1768-1834) en Rudolph Otto (1869-1937), met hun ideeën over wat aan de religie ten grondslag ligt: volstrekte afhankelijkheid van het absolute of het besef van het numineuze. Pas komt tenslotte uit bij filosofie van Martin Heidegger (1889-1976). Dat alles maakt deze tekst ingewikkeld.

Geworpen en ontheemd

‘Bij de geboorte voelt het kind zich geen zoon, noch heeft hij enig besef van vaderschap of moederschap. Hij voelt zich losgerukt, geworpen in een vreemde wereld en meer niet. In de strikte zin van het woord gaat het gevoel van verweesdheid vooraf aan het begrip van moederschap of vaderschap. Zo doet Rudolf Otto niets anders dan het herhalen –alleen in omgekeerde richting- van de werkwijze die hij bij Schleiermacher bekritiseert. De eerste laat het denkbeeld van God voortkomen uit het gevoel van afhankelijkheid; de tweede maakt van het numineuze de oorsprong van de schepseltoestand. In beide gevallen gaat het om een interpretatie van een gegeven situatie. En wat is deze situatie? Hier raakt Otto de kern, juist omdat het om de oorspronkelijke en bepalende situatie van de mens gaat: het geboren zijn. De mens is weggeworpen, op de wereld gevallen. En gedurende ons bestaan herhaalt zich de situatie van de pas geborene: iedere minuut werpt ons op de wereld; iedere minuut verwekt ons naakt en zonder bescherming; het onbekende en andere omringt ons aan alle kanten. Ontdaan van haar theologische interpretatie, is de schepsel-toestand van Otto niets anders dan wat Heidegger ‘het abrupte gevoel van het daar zijn’ (of zich bevinden) noemt. Het gevoel van oorspronkelijke situatie drukt op affectieve wijze onze fundamentele toestand uit. Het fundamentele feit dat we ‘daar zijn’, dat we ons altijd weggeslingerd weten naar het vreemde, sterfelijk en weerloos’. (Paz O. 1984, 153-154)

Het geboren worden

‘Tussen geboren worden en sterven ligt ons bestaan, in de loop waarvan we vaag zien dat onze oorspronkelijke menselijke toestand, al is die hulpeloosheid en verlatenheid, toch ook de mogelijkheid tot verovering is: die van ons eigen zijn. Wij, allemaal, kunnen dankzij onze geboorte dit inzicht bereiken en zo ons menselijk bestaan transcenderen. Want ons bestaan vereist getranscendeerd te, en we leven slechts door onszelf te transcenderen. De poëtische daad toont dat sterfelijk zijn slechts een van de gezichten van ons menselijk bestaan is. Het andere gezicht is: levend zijn. Het geboren worden omvat het sterven. Maar de geboorte houdt op synoniem te zijn van tekort en vonnis zodra we ophouden de dood en het leven als tegenstellingen op te vatten. Dit is de uiteindelijke zin van elk verdichten’. (Paz O. 1984, 165-166)

1.3. Dood

In het hoofdstuk ‘Allerheiligen, Dag der doden’ uit zijn boek ‘Zonnsteen’ filosofeert Paz over de verschillende visies op de dood, zoals die naar voren komen bij de oude Mexicanen (de Azteken), in het christendom en in de Moderne Tijd. Uit zijn kritiek op het moderne denken over de dood ontwikkelt hij zijn eigen visie op leven en sterven.

Geen doorgangsfase

‘Voor de Christen is de dood een overgang, een salto mortale tussen twee levens, het leven hier en in het hiernamaals; voor de Azteken was het de diepst gaande wijze van participeren in de voortdurende regeneratie van de creatieve krachten, die altijd bloot stonden aan het gevaar uit te doven als zij niet met bloed, het sacrale voedsel, gespijsd werden. In beide systemen hadden leven en dood geen autonomie; het zijn de twee zijden van eenzelfde realiteit. Hun hele betekenis komt voort uit andere waarden, waardoor zij bepaald worden. Het zijn verwijzingen naar onzichtbare realiteiten. (Paz O. 1990b, 105)

Moderne dood

‘De moderne dood heeft geen enkele betekenis die haar transcendeert of verwijst naar andere waarden. In bijna alle gevallen is zij niet meer dan het onvermijdelijke einde van een natuurlijk proces. In een wereld van feiten, is de dood één van de vele feiten. Maar daar het een onaangenaam feit is, een dat al onze opvattingen en de zin van ons leven zelf ter discussie stelt, probeert de filosofie van de vooruitgang (vooruitgang waarheen en waarvandaan) ons haar aanwezigheid te verbloemen. In de moderne wereld functioneert alles alsof de dood niet bestaat [..]

‘Maar de dood, niet meer als doorgangsfase, maar als de grote gapende muil die door niets gestild wordt, woont in alles wat we ondernemen [..].

Niemand denkt aan de dood, aan zijn eigen dood, zoals Rilke dat wilde, want niemand leeft een persoonlijk leven. De collectieve slachting is niets anders dan de vrucht van de collectivisering van het leven’. (Paz O. 1990b, 105-106)

Deel aan alles

‘We hebben allemaal deel aan alles. Het zijn duikt op uit het niets. Eenzelfde ritme beweegt ons, eenzelfde stilte omgeeft ons. De voorwerpen zelf verkrijgen leven en zoals de Japanse dichter Buson het zo mooi zegt:

Voor de witte chrysanten

Aarzelt de schaar

Een ogenblik

Dit ogenblik onthult de eenheid van het zijn. Alles is stil en alles is in beweging. De dood is niet iets apart: het is, op een onzegbare wijze, het leven. De openbaring van onze nietigheid brengt ons tot de schepping van het zijn. Weggeworpen in het niets schept de mens zichzelf daar tegenover’. (Paz O. 1984, 164-165)

Onvoltooid en sterfelijk

‘De mens is het onaffe, hoewel hij echt is in zijn onvoltooidheid; en daarom maakt hij gedichten, beelden waarin hij zichzelf realiseert en voltooit zonder zich ooit helemaal volledig te voltooien. Hij is zelf een gedicht: hij is het altijd voortdurend in staat zijn om volledig te zijn en om zich zo te voltooien in zijn onvoltooidheid’. (Paz O. 1990b, 132-133)

Lichaam en genot

‘De Ethica van het nu is niet hedonistisch in de vulgaire zin van het woord, ook al wordt het genot en het lichaam erdoor bevestigd. Het nu laat ons zien dat het eind niet verschillend is van of tegengesteld aan het begin is, maar dat het zijn complement is, zijn onafscheidelijke helft. Leven in het nu is leven in het aangezicht van de dood. De mens bedacht eeuwigheden en toekomst en om aan de dood te ontsnappen maar elk van deze bedenksels was een dodelijke valstrik. Het nu verzoent ons met onze realiteit: we zijn sterfelijk. Alleen tegenover de dood is ons leven werkelijk leven. In het nu is onze dood niet gescheiden van ons leven: ze zijn dezelfde realiteit, dezelfde vrucht’. (Paz O. 1976, 175)

1.4. Leven in het nu in het aangezicht van de dood

Dit leven is ons enige leven. Hierin speelt de lichamelijke van de mens en zijn opvatting hierover een grote rol. Als onaffe wezens leven we in de tijd. De tijd bepaalt de groei van ons ik en onze deelname aan de geschiedenis.

Het nu als punt van samenkomst

‘De visie op het nu als punt van samenkomst der tijden, oorspronkelijk een visie van dichters, is geworden tot een overtuiging die ten grondslag ligt aan de instelling en de ideeën van de meesten van onze tijdgenoten. Het heden is opnieuw de centrale waarde geworden van de tijdstriade. De relatie tussen de drie tijden is veranderd, maar deze verandering impliceert niet de verdwijning van het verleden of die van de toekomst. Integendeel, ze verkrijgen een grotere realiteit: beide worden dimensies van het heden, beide zijn tegenwoordigheden en zijn aanwezig in het nu. Vandaar dat we een Ethica en een Politica behoren te construeren op de Poëtica van het nu. De Politica is niet langer de constructie van de toekomst: het is haar opdracht het heden bewoonbaar te maken. De Ethica van het nu is niet hedonistisch in de vulgaire zin van dit woord, ook al wordt het genot en het lichaam erdoor bevestigd. Het nu laat ons zien dat het eind niet verschillend van of tegengesteld aan het begin is, maar dat het zijn complement is, zijn onafscheidelijke helft. Leven in het nu is leven in het aangezicht van de dood. De mens bedacht eeuwigheden en toekomst en om aan de dood te ontsnappen, maar elk van die bedenksels was een dodelijke valstrik. Het nu verzoent ons met onze realiteit: we zijn sterfelijk. Alleen tegenover de dood is ons leven werkelijk leven. In het nu is onze dood niet gescheiden van ons leven: ze zijn dezelfde realiteit, dezelfde vrucht’. (Paz O. 1990a, 174-175)

De waardering van ons lichaam

Paz schetst in grote lijnen de geschiedenis van het lichaam in de Westerse cultuur. Het accent valt vooral op de ontwijding van het lichaam in het kapitalisme, waarbij arbeid en productiviteit het lichaam gaan knechten. Dat had niet alleen gevolgen voor het genieten van het lichaam, maar ook voor de verbeelding van de mens. De rebellie van het lichaam is tevens de rebellie van de verbeelding. Het accent komt voor Paz niet op de toekomst te liggen, maar op het heden als moment van genieten van het leven.

‘Voor het christendom was het menselijk lichaam gevallen natuur, maar de goddelijke genade kon het veranderen in glorieus lichaam. Het kapitalisme ontwijdde het lichaam: het was niet langer het slagveld van engelen en duivels en het veranderde in arbeidsinstrument. Het lichaam was een produktiemiddel. De opvatting van het lichaam als werkkraft leidde onmiddellijk tot de vernedering van het lichaam als bron van genot. Het ascetisme veranderde van betekenis: het was niet een methode om tot de hemel te raken, maar een techniek om de productiviteit te vergroten. Genot is verspilling, sensualiteit verstorning. De veroordeling van genot behelsde ook de verbeelding, want het lichaam is niet alleen een bron van sensaties, maar ook van beelden. De buitensporigheden van de verbeelding zijn niet minder gevaarlijk voor productie en optimaal rendement dan de fysieke opschudding van het sensuele genot. In naam van de toekomst werd de censuur van het lichaam gecompleteerd met de verminking van de poëtische vermogens van de mens. Zo is de rebellie van het lichaam tevens die van de verbeelding. Beide ontkennen de lineaire tijd: hun waarden zijn die van het heden. Het lichaam en de verbeelding kennen geen toekomst: sensaties reduceren de tijd tot het ogenblik, de beelden van de begeerte lossen verleden en toekomst op in een heden zonder data. Het is de terugkeer naar het begin van het begin, naar de gevoeligheid en de hartstocht van de romantici. De opstand van het lichaam kondigt misschien aan dat de mens eens de verloren wijsheid zal hervinden. Want het lichaam ontkent niet alleen de toekomst: het is een weg naar het heden, naar dat nu waar leven en dood de twee helften van één en dezelfde sfeer zijn’. (Paz O. 1990a, 173-174)

Het belang van de tijd

Paz schetst in één alinea de hele ontwikkeling van het tijdsidee, vanuit de Middeleeuwen tot nu toe. In een boeiende discussie tussen twee denkbeeldige figuren (een Ik en een Hij) roept Paz het probleem van de eeuwigheid en de tijd op. Het blijkt en uiterst ingewikkelde kwestie te zijn, waarbij de mens grote moeite heeft de eeuwigheid los te laten. Vandaar dat het een kunst is om in het heden te leven.

Opvatting over de tijd

‘Onze opvatting over de tijd als voortdurende verandering is niet alleen een breuk met het middeleeuwse christelijke archetype, maar het is ook een nieuwe combinatie van de elementen ervan. De eindige tijd van het christendom wordt de bijna oneindige tijd van de natuurlijke evolutie en van de geschiedenis, maar behoudt twee van zijn basiseigenschappen: het onherhaalbaar en opeenvolgend zijn. De moderniteit ontkent de cyclische tijd op dezelfde absolute manier waarop Sint Augustinus die ontkend had: de dingen gebeuren maar één keer, ze zijn onherhaalbaar. Voor wat betreft de hoofdpersoon in het tijdsdrama: Dat is niet meer de individuele ziel, maar de collectiviteit in haar geheel, de menselijke soort. Het tweede element, de met de eeuwigheid consubstantiële volmaaktheid, veranderde in een attribuut van de geschiedenis. Zo werd voor de eerste maal verandering gewaardeerd: de wezens en de dingen komen niet tot volmaaktheid, tot hun volle werkelijkheid, in de andere tijd van de andere wereld, maar in de tijd van hier – een tijd die geen eeuwig, maar een vluchtig heden is. De geschiedenis is onze weg tot volmaaktheid’. (Paz O. 1990, 38-39)

Discussie over de tijd

(Hij) (op verzoenende toon) Wij zijn gedoemd om in de tijd te leven. We zijn eeuwig en we vallen voor altijd, ja, voor altijd, in het relatieve: dat is onze straf. Maar jullie niet. Jullie kunnen met één sprong de tijd en zijn duivelse twisten ontvluchten. Noemen jullie dat geen vrijheid?

(Ik) Waar wil je naar toe? Moloch verkondigt dat zijn strijd absoluut is, Mammon decreteert dat rijkdom het hoogste goed is; jullie hebben van de relatieve altijd iets absoluuts gemaakt, van het schepsel een God en van het ogenblik een valse eeuwigheid. En nu beweer je het tegenovergestelde: het relatieve is onherroepelijk relatief én duivels. Je vraagt me de aardse twisten op te geven en omhoog te kijken... Weer bedrog, weer een valstrik.

(Hij): Je zit nog steeds gevangen in de tijd. Denk eraan: 'Niets ontgoochelt me, de wereld heeft me betoverd'. Je moet je ervan losmaken, de sprong wagen, vrij zijn. Het woord is losmaking .

(Ik) Oplichter! We leven in de tijd en we moeten de tijd het hoofd bieden. Alleen zo zullen we misschien ooit het tijdeloze vaag kunnen ontwaren. Politiek en contemplatie: dat heeft Plato gezegd en dat hebben Aristoteles en Marcus Aurelius, Thomas van Aquino en Kant, ieder op hun wijze herhaald. In het relatieve zijn de sporen, de weerspiegelingen van het absolute te vinden; in de tijd is elke minuut een zaadje van de eeuwigheid. En het doet er niet toe als het niet zo is; elke relatieve daad verwijst naar een betekenis die hem transcendeert.

(Hij) Filosofaster!

(Ik) De pot verwijt de ketel... Wij leven in de tijd, we zijn gemaakt van tijd en onze werken zijn tijd: ze zijn vergankelijk en wij zijn vergankelijk. Maar soms kunnen we in de bewolkte hemel een opklaring zien. Misschien zit er niets achter en toont ze ons slechts haar eigen doorzichtigheid.

(Hij) (Op gretige toon) En is dat voldoende? Heb je genoeg aan die weerspiegeling van een weerspiegeling?

(Ik) Ik heb er genoeg aan, wij hebben er genoeg aan. Wij zijn het tegendeel van jullie: we kunnen de daad noch de contemplatie opgeven.

(Hij) (Op andere toon) Voor ons is zien en doen hetzelfde – en het leidt tot niets. Al onze welsprekende redevoeringen eindigen in slangegeesis .. We zijn in de tijd gevallen engelen, maar we zijn geen tijd: we zijn onsterfelijk. Dat is onze straf: eeuwigheid zonder hoop.

(Ik) Wij zijn de kinderen van de tijd en tijd is hoop'. (Paz O. 1987, 139-140)

Deelname aan de geschiedenis

Paz houdt zich bezig met de verandering, die het doel of de zin van de geschiedenis in de loop van de tijd heeft ondergaan. Van een doel van buitenaf tot een doel van binnenuit. De geschiedenis is onze weg tot volmaaktheid.

'In het verleden werd de geschiedenis beschouwd als een collectief optreden – een geste- om een doel te verwezenlijken dat verder reikte dan alleen de individuen en de samenleving. De samenleving beweerde dat haar daden een doel dienden dat buiten haarzelf lag, en haar geschiedenis vond zin en rechtvaardiging in een metahistorie. Het waren de kerk en de staat

die deze hogere doelen in beheer hadden. In het moderne tijdperk krijgt het optreden van de samenleving een ander karakter en een andere betekenis. De Verenigde Staten vormen het volmaakste en zuivere voorbeeld van die verandering, vandaar dat het niet overdreven is dat dit land het archetype van de moderniteit is. De doelen van de Noordamerikaanse samenleving liggen niet buiten haarzelf en zijn ook geen metahistorie: ze liggen in haarzelf en kunnen slechts in termen van het persoonlijk bewustzijn gedefinieerd worden'. (Paz O. 1987, 54)

Visies op de geschiedenis

'Het geloof in de geschiedenis als een voortdurende tocht, zij het niet zonder struikelen en vallen, nam vele vormen aan. Soms was het een eenvoudige toepassing van het 'darwinisme' op de geschiedenis en samenleving; andere keren, een visie op het historisch proces als geleidelijke verwezenlijking van vrijheid, rechtvaardigheid, rede of welke andere soortgelijke waarde ook. In andere gevallen werd geschiedenis geïdentificeerd met de ontwikkeling van wetenschap en techniek of met de beheersing door de mens van de natuur of het veralgemenen van de cultuur. Al deze ideeën hebben iets gemeen; de bestemming van de mens is het koloniseren van de toekomst'. (Paz O. 1990a, 167-168)

Geschiedenis als dialoog

In een van de versies van een hymne van Hölderlin waarin de vrede wordt bezongen en waarop Heidegger een beroemd commentaar heeft geschreven, zegt de dichter dat wij, mensen, geleerd hebben om het goddelijke en de geheime krachten van het universum te benoemen

*Sinds we een dialoog zijn
En we elkaar kunnen horen*

Hölderlin ziet de geschiedenis als een dialoog. Herhaaldelijk is deze dialoog echter verbroken door het lawaai van het geweld of door de monoloog van de leiders. Het geweld verscherpt de tegenstellingen en belet de mensen met elkaar te praten en elkaar te horen; de monoloog schakelt de ander uit; de dialoog houdt de verschillen in stand maar schept een ruimte waarbinnen de verschillen samenleven en zich met elkaar verweven. De dialoog sluit het ultimatum uit en is zo een afzien van de absolute beginselen en van hun despotische, totalitaire pretenties: we zijn relatief en wat we zeggen en wat we horen is relatief. Maar dit relativisme is niet vrijblijvend: opdat de dialoog tot stand komt, dienen we duidelijk te maken wat we zijn en tegelijkertijd de ander in zijn ontegenzeggelijke anders-zijn te erkennen'. (Paz O. 1987, 216-217)

2. De rol van de taal, de verbeelding en de poëzie in het ontdekken van de wereld

In het denken van Octavio Paz spelen de taal, de verbeelding en de poëzie een belangrijke rol. De verbeelding is het belangrijkste vermogen dat de mens in zijn leven heeft meegekregen. Ze drukt zich uit in de taal als weefsel

waarin ons leven gevangen is. We bestaan uit woorden. Vanuit dit perspectief kijkt hij naar de poëzie en ziet deze als fundamenteler dan religie en filosofie, ofschoon er een grote onderlinge verwantschap is.

2.1 Taal: spreken en zwijgen

Paz is een meester in het weergeven van wat taal met ons doet: de werkelijkheid benoemen, de wereld dopen. Stilte valt er, als de werkelijkheid onbenoembaar is. De taal brengt de werkelijkheid met elkaar in verband. Ze maakt dat de dingen anders kunnen zijn dan ze zijn.

Het woord

‘Het woord is de mens zelf. Wij zijn van woorden gemaakt. Zij zijn onze enige erkelijkheid of tenminste de enige getuigenis van onze werkelijkheid. Er bestaat geen denken zonder taal en evenmin een object van kennis: het eerste wat de mens doet tegenover een onbekende werkelijkheid is haar benoemen, haar dopen. Wat we niet kennen is het onbenoembare. Elk leren begint met het onderricht van de ware namen van de dingen en eindigt met de onthulling van het sleutelwoord, dat ons de deuren naar het weten zal openen. Of met de erkenning van onwetendheid: de stilte. En toch zegt de stilte iets, want zij is zwanger van tekens. Wij kunnen niet ontsnappen aan de taal. Zeker, de specialisten kunnen het idioom isoleren en dat tot object maken. Maar het gaat dan om een kunstmatig wezen, ontruikt aan haar oorspronkelijke wereld, aangezien, – in tegenstelling tot wat er gebeurt met andere objecten van de wetenschap – de woorden niet buiten ons leven. Wij zijn hun wereld en zij de onze. Om ons meester te maken van de taal hebben we geen ander middel dan het gebruik ervan. De netten om de woorden te vangen zijn gemaakt van woorden’. (Paz O. 1984, 29)

Symbolisch

‘De essentie van de taal is symbolisch omdat ze bestaat uit het vervangen van een element uit de werkelijkheid door een ander, zoals het geval is bij metaforen. De wetenschap bevestigt een gemeenschappelijk geloof onder alle dichters van alle tijden: taal is poëzie in natuurlijke toestand. Ieder woord of groep van woorden is een metafoor. En tevens is het een magisch instrument, dat wil zeggen, iets dat vatbaar is om te worden tot iets anders en om te veranderen wat het aanraakt: het woord brood aangeraakt door de zon wordt inderdaad een ster; en de zon verandert op haar beurt in een lichtgevend voedsel. Het woord is een symbool dat symbolen uitstraalt. De mens is mens dankzij de taal, dankzij de oorspronkelijke metafoor, die hem een ander liet zijn en hem scheidde van de natuurlijke wereld. De mens is een wezen dat zichzelf heeft geschapen toen hij een taal schiep. Door het woord is de mens een metafoor van zichzelf’. (Paz O. 1984, 33)

Menselijk zwijgen

‘Maar elk menselijk zwijgen bevat een soort spraak. We zwijgen niet, zei Sor Juana, omdat we niets te zeggen hebben, maar omdat we niet weten hoe we alles moeten zeggen wat we zouden willen zeggen. De menselijke stilte is een zwijgen, en daarom een impliciete communicatie, een latente betekenis. De stilte van Mallarmé zegt ons niets, wat niet hetzelfde is als niets zeggen. Het is de stilte die voorafgaat aan de stilte’. (Paz O. 1984, 57)

2.2. Verbeelding

Hoe diep de verbeelding in ons geworteld is, laat Paz zien aan de hand van de Engelse dichter Coleridge (1772-1834). Het is geen eenvoudige tekst om te lezen, omdat er filosofische voorkennis nodig is. Coleridge ziet de verbeelding een belangrijke rol spelen in de wereld die alle kennis te boven gaat en het eigenlijke weten is (niet-weten). Maar de verbeelding ligt ook ten grondslag aan de kennis. Ze is een noodzakelijke voorwaarde voor onze waarneming. Zowel aan het begin als aan het eind van de kennis staat de verbeelding. Ik ben er van uit gegaan, dat Paz de visie van Coleridge deelt.

‘Volgens deze Engelse dichter is de verbeelding de grootste gave van de mens en in de primordiale vorm ervan ligt ‘de oerkracht van elke menselijke waarneming’. Dat klopt met Kants transcendentale verbeelding als de wortel van gevoel en begrip; ze maakt het oordeel mogelijk. De verbeelding ontvouwt of projecteert de objecten. Zonder verbeelding zou er waarneming noch oordeel zijn of beter: als manifestatie van de tijdelijkheid die de verbeelding is, ontplooit ze zich en toont de objecten aan het gevoel en het begrip. Zonder deze handeling –waaruit wat we ‘verbeelden’ noemen eigenlijk bestaat- zou de waarneming onmogelijk zijn. Rede en verbeelding (transcendentiaal of primordiaal) zijn geen tegengestelde vermogens: de tweede is het fundament van de eerste en het stelt de mens in staat te waarnemen en te beoordelen. Coleridge beschouwt de verbeelding bovendien in een tweede betekenis van het woord: niet alleen als orgaan van de kennis, maar ook als het vermogen die tot uitdrukking te brengen in symbolen en mythen. In deze tweede betekenis is het weten dat de verbeelding ons verschaft niet werkelijk een kennis: het is het hoogste weten, ‘it’s a form of Being, or indeed it is only Knowledge that truly is, and all other Science is real only as it is symbolical of this. Verbeelding en rede, in hun oorsprong een en hetzelfde, worden tenslotte gefundeerd op een verschijnsel dat onzegbaar is behalve door middel van een symbolische weergave: de mythe. Kortom, de verbeelding is primordiaal een orgaan van kennis, aangezien die de noodzakelijke voorwaarde is voor elke waarneming; en bovendien is verbeelding een vermogen dat door middel van mythen en symbolen het hoogste weten tot uitdrukking brengt’ (Paz O. 1984, 254-255).

2.3. Poëzie en poëtische verbeelding

Paz is degene die me heeft binnengevoerd in de wereld van de poëzie. Zijn boek ‘De boog en de lier’ is een van de fijnste boeken die ik hierover gelezen heb. In de poëzie gaat het volgens hem niet om het andere leven van de religie, ook niet over de levensernst van de filosofie, maar om de andersheid van ons gewone leven. Het gedicht zegt niet wat de mens is, maar wat hij kan zijn.

Het poëtische woord

‘Het poëtische woord is nooit geheel van deze wereld: het brengt ons altijd verder, naar andere aarden, naar andere hemelen, naar andere waarheden. De poëzie lijkt te ontsnappen aan de wet van de zwaartekracht van de geschiedenis, omdat haar woord nooit geheel en al historisch is. Het beeld wil nooit dit of dat zeggen. Veeleer gebeurt het omgekeerde, zoals we hebben gezien: het beeld zegt tegelijkertijd dit en dat andere. En zelfs: dit is dat andere’. (Paz O. 1984, 205)

Het rijk van de poëzie

‘Het beeld wordt aanstootgevend omdat het het principe van de tegenstellingen trotseert: het zware is het lichte. Door de gelijkheid van tegenstellingen te verkondigen, pleegt het beeld een aanslag op de fundamenteën van ons denken. Daarom kan de poëtische werkelijkheid van het beeld niet streven naar de waarheid. Het gedicht zegt niet wat het is, maar wat hij zou kunnen zijn. Het rijk van de poëzie is niet dat van het zijn maar dat van de ‘onmogelijke waarschijnlijkheid’ van Aristoteles’. (Paz O. 1984, 104)

Leven en sterven

‘Tussen geboren worden en sterven biedt de poëzie ons een mogelijkheid die niet het eeuwige leven van de religie is noch de eeuwige dood van de filosofieën, maar een leven dat het sterven impliceert en omvat, een dit zijn, dat ook dat andere zijn betekent. De poëtische antinomie, het beeld, verbloemt ons menselijk bestaan niet: het openbaart dat en nodigt uit dat ten volle te verwezenlijken. [..]

De poëzie schenkt ons niet het eeuwige leven, maar laat ons aanschouwen wat Nietzsche ‘de onvergelykelijke levendigheid van het leven’ noemt. De poëtische ervaring is een openen van de bronnen van het zijn, Eén ogenblik en nooit. Eén ogenblik en voor altijd. Eén ogenblik waarin we zijn wat we waren en zullen zijn. Geboren worden en sterven: één ogenblik. Op dat ogenblik zijn we leven en dood, dit en dat andere’. (Paz O. 1984, 205)

Beroofd van zijn dichterlijke vermogens

‘Ik herinner nog eens voor het laatste aan iets wat ik alle vele malen heb gezegd: door het begrip goddelijkheid te vernietigen beperkt het rationalisme de mens. Het bevrijdt ons van God maar zet ons gevangen in een nog strakker systeem. De vernederde verbeelding neemt wraak en uit het lijk van God ontspruiten gruwelijke fetisjes: in Rusland en andere landen de vergoddelijking van de leider, de letterknechterij, de goddelijk verklaring van de partij; bij ons de aanbidding van het eigen ik. Een en dezelfde zijn betekent zich veroordelen tot verminking, want in de mens is het voortdurende verlangen een ander te zijn. De aanbidding van het ik leidt tot de aanbidding van het eigendom; de ware God van de westerse christelijke gemeenschap heet de overheersing van allen, de opvatting van de wereld en de mensen als mijn eigendommen, mijn dingen. De dorre wereld van nu, de helse tredmolen weerspiegelt de mens die is beroofd van zijn dichterlijke vermogen. Elk contact is verloren gegaan met die wijde gebieden van de werkelijkheid die iedere maat en kwantiteit te boven gaat, met alles dat louter hoedanigheid is, niet terug te voeren tot iets algemeen en bijzonders: de substantie van het leven zelf’. (Paz O. 1990, 132)

2.4. Het poëtische en religieuze woord

Paz ziet in de loop van de geschiedenis een nauwe band tussen poëzie en religie. Ze maken beide gebruik van dezelfde uitdrukkingvormen. Toch is er voor hem een groot verschil. Poëzie steunt niet op heilige boeken en laat zich niet in het keurslijf dwingen van kerkelijke instanties. In die zin is poëzie veel fundamenteler en vrijer. Ze houdt zich niet bezig met een leven dat na dit aardse leven komt, maar met de wonderlijkheid van dit leven.

Poëzie en religie

‘Het poëtische en het religieuze woord vallen in de loop van de geschiedenis samen. Maar de religieuze openbaring vormt niet – tenminste niet in de mate waarin het woord is – de oorspronkelijke daad maar de interpretatie ervan. De poëzie, daarentegen, is openbaring van ons menselijk bestaan en om deze reden, schepping van de mens door het beeld. De openbaring is schepping. De poëtische taal toont het paradoxale bestaan van de mens, zijn ‘andersheid’, en brengt hem zo tot de verwezenlijking van wat hij is. Het zijn niet de heilige geschriften van de religies die het fundament van de mens zijn, want die steunen op het poëtische woord. De daad waardoor de mens zichzelf fundeert en openbaart is de poëzie. Samengevat: de religieuze en poëtische ervaringen hebben een gemeenschappelijke oorsprong; hun historische uitdrukkingsvormen – gedichten, mythen, gebeden, bezweringen, hymnen, toneelvoorstellingen, riten, enzovoort – zijn onderling soms niet te onderscheiden; beide zijn het tenslotte ervaringen van de ons samenstellende ‘andersheid’. Maar de religie interpreteert, kanaliseert en systematiseert de inspiratie binnen een theologie, terwijl de voortbrengselen daarvan tegelijkertijd door de kerk worden geconfisqueerd. De poëzie opent voor ons de mogelijkheid te zijn, wat elk geboren worden met zich meebrengt; ze herschept de mens en laat hem zijn werkelijk bestaan op zich nemen dat niet het dilemma vormt: leven of dood, maar een totaliteit: leven en dood, in één witgloeiend moment’. (Paz O. 1984, 166-167)

Het woord van de dichter

‘De opdracht van de dichter bestaat hierin dat hij de stem van de beweging is die ‘nee’ zegt tegen God en zijn prelaten, en ‘ja’ tegen de mensen. De Schrift van de nieuwe wereld zal het woord van de dichter zijn, die een mens openbaart, vrij van goden en heersers, zonder bemiddelaars voor dood en voor leven [..].

De ware geschiedenis van de mens is die van de beelden: de mythologie. ‘De dichter ontdekt de heilige boeken van vergissingen en schrijft onwetendheid waar zonde te lezen was, vrijheid waar autoriteit was geschreven, moment waar eeuwigheid stond gegript’. (Paz O. 1984, 256)

Het andere leven

‘Ik bekommer me niet om het andere leven ginds, maar om het andere leven hier. De ervaring van de andersheid is, in het hier, het andere leven. De poëzie streeft er niet naar om de mens te troosten met de dood, maar om hem er op te wijzen dat leven en dood niet van elkaar te scheiden zijn; ze vormen het geheel. Het konkrete leven hernemen betekent het leven en de dood met elkaar verenigen, het ene in het andere heroveren, het jou in het ik, en zo het beeld van de wereld ontdekken in de verstrooiing van haar fragmenten’. (Paz O. 1990, 134)

2.5. Poëzie en filosofie

Volgens Paz is het beeld dat de poëzie oproept aanstootgevend omdat het het principe van de tegenstellingen trotseert. Door de gelijkheid van de tegenstellingen te verkondigen pleegt het beeld een aanslag op de fundamenteën van ons denken. Daarom is er een wezenlijk verschil tussen poëzie en filosofie.

Ontworteld

'Het principe van de aanvullende tegenstelling rechtvaardigt een aantal beelden, maar niet alle. Hetzelfde moet misschien gezegd worden van andere logische systemen. Het gedicht verkondigt immers niet alleen de dynamische en noodzakelijke coëxistentie van de tegenstellingen, maar ook hun uiteindelijke identiteit. En deze verzoening, die geen reductie of verandering van de afzonderlijkheid van iedere term betekent, vormt een muur waarvan het Westerse denken tot op heden heeft geweigerd om er over heen te springen of hem te doorbreken. Vanaf Parmenides is onze wereld die van het haarscherpe onderscheid geweest tussen wat is en wat niet is. Het zijn is niet het niet-zijn. Deze eerste ontworteling – want het zijn werd uit de oorspronkelijke chaos gerukt – vormt het fundament van ons denken. Op dit concept werd het bouwwerk van de 'heldere en wel te onderscheiden ideeën' gebouwd, dat de geschiedenis van het Westen wel mogelijk heeft gemaakt, maar dat ook elke poging om het zijn te vatten via de wegen die verschillen van deze principes tot een soort illegaliteit heeft veroordeeld. Mystiek en poëzie hebben zo een tweederangs, onwettig en kortgehouden leven geleid. De verscheurdheid is onuitsprekelijk en constant geweest. De gevolgen van deze verbanning van de poëzie zijn iedere dag duidelijker en schrikwekkender: de mens is een balling van het kosmische stromen en van zichzelf. Nu is er niemand meer die ontkent dat de Westerse metafysica eindigt in een solipsisme. Om dat te doorbreken, keert Hegel terug tot Heraclitus. Zijn poging heeft ons de gezondheid niet teruggeven. Het bergkristallen kasteel van de dialectiek doet zich tenslotte voor als een labyrint van spiegels. Husserl stelt opnieuw al deze problemen aan de orde en spreekt de noodzaak uit 'terug te keren tot de feiten'. Maar het idealisme van Husserl lijkt ook uit te monden in een solipsisme. Heidegger keert terug tot de presocratici om dezelfde vragen te stellen die Parmenides stelde en om een antwoord te vinden dat de mens niet verlamt om te zijn. We weten nog niet wat het laatste woord van Heidegger zal zijn, maar wel dat zijn poging om het wezen in het bestaan te ontmoeten uitliep op een blinde muur. Welnu, zoals enkele van zijn laatste geschriften aantonen, keert hij naar de poëzie terug. Wat de afloop van het avontuur (Heidegger's terugkeer tot de pre-socratici) ook moge zijn, het is zeker dat vanuit die hoek de geschiedenis van het Westen gezien kan worden als de geschiedenis van een vergissing, een dwaling in de dubbele betekenis van het woord: we zijn van onszelf afgedwaald bij het verdwalen in de wereld. We moeten opnieuw beginnen.

Het Oosterse denken heeft deze afkeer voor het 'andere' voor wat is en tegelijkertijd niet is, niet te verduren gehad. De Westerse wereld is die van 'dit of dat andere'; de Oosterse, die van 'dit en dat andere' en zelfs die van 'dit is dat andere'. (Paz O. 1984, 106-107)

3. Pleidooi voor de andersheid van leven

Paz ziet het andere leven niet als een leven na de dood: een hiernamaals. Hiermee ontkent hij niet, dat de mens een religieus instinct heeft. Voor hem is alleen van belang, dat de 'flits van de andersheid' in het leven kan doorbreken.

3.1. Religie en het andere leven

De religie zet ons op het spoor van de eeuwigheid en vermoordt daarmee het leven. Wat overblijft is het religieuze instinct. De mens heeft een aangeboren neiging om een verklaring te zoeken voor de wereld waarin hij leeft.

Religie en het eeuwige leven

‘Bij de confrontatie tussen het ‘nietig zijn’ van de mens en het volle zijn van God, postuleert de religie een eeuwig leven. Zo verlost zij ons van de dood, maar zij maakt het aardse leven tot één lange smart en tot een boetedoening voor de erfzonde. Door het doden van de dood, maakt de religie het leven levenloos. De eeuwigheid maakt het moment onbewoond. Want leven en dood zijn onscheidbaar. De dood is aanwezig in het leven, we leven stervend. Een iedere minuut die we sterven, leven we die. Door ons het sterven te ontnemen, ontnemt de religie ons het leven. In naam van het eeuwige leven verkondigt de religie de dood van dit leven’. (Paz O. 1984, 1570)

Religieus instinct

“Godsdienst is een interpretatie van de oorspronkelijke toestand van de mens, neergezet in een wereld tegenover welke hij allereerst een gevoel ervaart van verlatenheid, verweesdheid, hulpeloosheid. We kunnen op vele manieren de betekenis en de waarde van de godsdienstige interpretatie beoordelen. We kunnen bijvoorbeeld zeggen dat het een daad is van onbewuste hypocrisie, als we die paradox mogen gebruiken, door middel waarvan wij onszelf bedriegen, eerder dan dat we onze gelijken bedriegen. Of we kunnen zeggen dat het een manier is om de andere werkelijkheid te leren kennen, of liever, erin door te dringen, dat gebied dat we nooit met de ogen open zien. Of we kunnen zeggen dat het misschien slechts de manifestatie is van een aan de menselijke natuur inherente neiging. Als dat zo was, zou er niets anders op zitten dan het bestaan te aanvaarden van een ‘religieus instinct’. (Paz O. 1990, 188)

3.2. De andersheid van dit leven

Paz jongleert met de woorden ‘het concrete leven’, het ‘ware leven’ en ‘het moderne, uniforme leven’. Voor hem is het ware leven niet het hiernamaals van de christelijke traditie, maar het concrete leven van hier-en-nu, waarin de uniformiteit doorbroken wordt door de flits van de andersheid, de ervaring dat de wereld voortdurend verandert. We zijn voortdurend ergens anders.

De groei van het ‘ik’ heeft met dialoog en monoloog te maken, met meervoudigheid en identiteit. Beide geven de verschuivingen in het ik aan. In een dialoog spreekt iemand niet alleen met de ander, maar ook met zichzelf. In de monoloog spreekt iemand niet alleen met zichzelf, maar luistert de ander ook mee. De poëzie heeft hier geen enkele moeite mee. Zij schept het beeld van de andersheid, de aanwezigheid van het jij als een samenstellend element van het bewustzijn: de omkering van het ik in het jij. Jammer genoeg heeft de moderne mens dit gevoel verloren.

Het ware leven

‘Laat ik wat betreft het eerste beginnen met op te merken, dat het konkrete leven het ware is, in tegenstelling tot het uniforme bestaan dat de tegenwoordige maatschappij ons wil

opleggen. Breton heeft gezegd: la véritable existence est ailleurs. Dat elders is hier, altijd hier en op dit ogenblik. Het ware leven vormt geen tegenstelling met het dagelijkse noch met het heroïsche leven; het is het zien van de flits van de andersheid in welke van onze handelingen ook, zelfs in de geringste. Vaak brengt men, naar mijn mening onnauwkeurig deze toestanden onder de noemer: de geestelijke ervaring. Niets rechtvaardigt de bewering dat het om iets gaat dat in de eerste plaats geestelijk is; niets leidt bovendien tot de gedachte dat de geest werkelijk verschillend is van het lichamelijke leven en van datgene wat we, eveneens onnauwkeurig, materie noemen. Die ervaringen zijn wel en zijn niet uitzonderlijk. Geen enkele uiterlijke of innerlijke methode – of het nu gaat om de meditatie, de drugs, de erotiek, de ascetische praktijken of een ander lichamenlijk of geestelijk middel – kan op zich alleen de andersheid oproepen. Het is een onverwacht geschenk, een teken dat het leven aan het leven geeft, zonder dat het ontvangen ervan op een bepaalde waarde of een verschil duidt, of dat nu van morele of geestelijke orde is. Zeker, er zijn gunstige omstandigheden en er zijn meer verfijnde karakters maar zelfs in dit opzicht bestaat er geen vaste regel. Als ervaring die is gevormd uit het weefsel van onze dagelijkse handelingen, is de andersheid vóór alles gelijktijdige waarneming van het feit dat we anders zijn zonder dat we ophouden te zijn wat we zijn, en van het feit dat ons ware wezen ergens anders is terwijl we toch blijven waar we zijn. We zijn ergens anders. Ergens anders wil zeggen: hier, nu op dit ogenblik, terwijl ik dit of dat doe. En ook: ik ben alleen en ik ben met jou, in een ik weet niet waar dat altijd hier is. Met jou en hier: wie ben jij, wie ben ik, waar zijn we wanneer we hier zijn?'. (Paz O. 1990b, 130)

Het zijn zien

'De ervaring van de andersheid omvat de twee uitersten van een ritme van scheiding en vereniging, dat aanwezig is in alle vormen waarin het zijn zich manifesteert, van de natuurkundige tot de biologische. In de mens komt dat ritme tot uiting als een val, een gevoel of men alleen is in een vreemde wereld, en als een eenwording in overeenstemming met het geheel. We hebben allemaal zonder uitzondering gedurende een ogenblik wel iets gemerkt van de ervaring van de scheiding en van de vereniging. De dag waarop we werkelijk verliefd waren en wisten dat dat ogenblik eeuwig was, hoewel we die zekerheid later verraden hebben; wanneer we in de oneindigheid van onszelf vielen en de tijd zijn binnenste opende en we onszelf aanschouwden als een gezicht dat verdwijnt en een woord dat herroepen wordt; de middag waarop we die boom zagen midden in het veld en we raadden wat de bladeren zeiden, hoewel we ons dat nu niet meer herinnerden, de trilling van de hemel, het oplichten van de witte muur waar het laatste licht op viel; op een morgen toen we uitgestrekt in het gras het geheime leven van de planten hoorden; of 's nachts aan het water tussen de hoge rotsen. Alleen of met anderen hebben we het Zijn gezien en het Zijn heeft ons gezien. Is het het andere leven andersheid? Het is het ware leven, het leven van alle dagen. Over het andere leven dat de godsdiensten ons beloven kunnen we niets met zekerheid zeggen. Het schijnt een bovenmatige ijdelheid en ingenomenheid met ons eigen ik om te denken aan zijn eigen voortbestaan; alle bestaan reduceren tot het menselijke en aardse model wijst op een zeker gebrek aan verbeelding tegenover de mogelijkheden van het zijn. Er moeten nog andere

vormen van zijn bestaan en misschien is het sterven alleen maar een overgang. Ik betwijfel of die overgang synoniem zal zijn aan de persoonlijke redding of ondergang. Hoe het ook zij, ik streef naar het zijn, naar het zijn dat verandert, niet naar het behoud van mijn eigen ik. Ik bekommer me niet om het andere leven ginds. Maar om het andere leven hier. De ervaring van de andersheid is, in het hier, het andere leven. De poëzie streeft er niet naar om de mens te troosten met de dood, maar om hem er op te wijzen dat leven en dood niet van elkaar te scheiden zijn; ze vormen het geheel. Het konkrete leven hernemen betekent het leven en de dood met elkaar verenigen, het ene in het andere heroveren, het jou in het ik, en zo het beeld van de wereld ontdekken in de verstrooiing van haar fragmenten'. (Paz O. 1990b, 133-134)

De ontdekking van de andersheid

'De groei van het ik, niet van de persoon, bedreigt de taal in haar dubbele functie: als dialoog en als monoloog. Het eerste berust op de meervoudigheid; het tweede op de identiteit. Het tegenstrijdige van de dialoog bestaat hieruit dat ieder met zichzelf spreekt wanneer hij met de anderen spreekt; het tegenstrijdige van de monoloog is dat nooit ik zelf, maar iemand anders luistert naar wat ik tegen mijzelf zeg. De poëzie is altijd een poging geweest om deze tegenstelling op te lossen door middel van een omkering van de termen: het ik van de dialoog in het jij van de monoloog. De poëzie zegt niet: ik ben jij, maar jij bent mijn ik. Het poëtische beeld is de andersheid. Het moderne verschijnsel van het gebrek aan communicatie hangt niet zozeer af van de veelheid van subjecten als wel van de verdwijning van het jij als samenstellend element van ieder bewustzijn. Wij spreken niet met de anderen omdat we niet met onszelf kunnen spreken. Maar de kankerachtige vermenigvuldiging van het ik is niet de oorsprong, maar het resultaat van het verlies van het wereldbeeld. Toen de mens van vroeger zich alleen voelde in de wereld ontdekte hij zijn eigen ik en tegelijkertijd het ik van de anderen. Nu zijn we niet alleen op de wereld: er is geen wereld. Elke plaats is dezelfde plaats en nergens is overal. De omkering van het ik in het jij – een beeld dat alle poëtische beelden omvat – kan niet tot stand komen als de wereld niet eerst opnieuw verschijnt. De poëtische verbeelding is geen uitvinding maar een ontdekking van wat aanwezig is. De ontdekking van het wereldbeeld in datgene wat oprijst als fragment en verstrooiing, de onderscheiding van het een in het ander, zal de taal zijn figuurlijke kracht teruggeven: het aanwezig maken voor de anderen. De poëzie: het zoeken naar de anderen, de ontdekking van de andersheid'. (Paz O.1990b, 124-125)

Literatuur

Paz O, De boog en de lier. Amsterdam 1984

Paz O. Wolkenvelden. Amsterdam 1987

Paz O. De kinderen van het slijk. Amsterdam 1990a

Paz O, Zonnesteent. Amsterdam 1990b.

Paz O. in: Kundera M. Verraden testamenten. Amsterdam 1993